श्रीसोमनाथसंस्कृतविश्वविद्यालयग्रन्थमाला-२१

वाक्यार्थज्योतिः

Vākyārthajyotiḥ

अङ्कः - 3 वर्षम् :- २०१७ - १८

प्रधानसम्पादकः

प्रो. गोपबन्धुमिश्रः

कुलपतिः, श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

सम्पादकौ

डॉ. डी. एम्. मोकरिया, सहायकाचार्यः

डॉ. बी. उमामहेश्वरी, सहायिकाचार्या

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी-वेरावलम्

प्रकाशकः -

डॉ. दशरथजादवः

कुलसचिवः

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी

राजेन्द्रभुवनरोड, वेरावलम् - ३६२ २६६

गीर-सोमनाथजनपदम्, गुजरातम्

दूरभाष : ०२८७६-२४४५३२, फेक्स: २४४४१७

www.sssu.ac.in

सहसम्पादकः समन्वयकश्च -

डॉ. कार्तिकपण्डया

संशोधनाधिकारी

श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी, वेरावलम्

© *Shree Somnath Sanskrit University, Veraval - 2020*

Note : The statements and views expressed by the authors of articles in this conference proceeding are their own and not necessarily of the editors. The responsibility of the facts stated opinions expressed, or conclusions reached, is entirely that of the author of respective research articles and that Shree Somnath Sanskrit University accepts no responsibility for them.

संस्करणम् प्रथमम्

वर्षम् मार्च २०२०

प्रतिकृतय ३५०

ISBN - 978-93-83097-42-5

मूल्यम् - रु. १८०/-

मुद्रकः - जलाराम ग्राफिक्स एन्ड ओफसेट

परमहंस एपार्टमेन्ट के पास,

होटल कावेरी के पीछे, एस.टी.रोड, वेरावल-३६२ २६६

जि. गीर सोमनाथ, गुजरात (भारत)

दूरभाष : (०२८७६) २२१८६१

आत्मनः अखण्डार्थत्वम्

डॉ. जानकीशरणः आचार्यः,
सहायकाचार्यः,
श्रीसोमनाथसंस्कृतयुनिवर्सिटी,
वेरावलम्।

परमपुरुषार्थः मोक्षः ब्रह्मसाक्षात्कारैकलभ्यः। स च साक्षात्कारः "तत्त्वमसि"[1] इत्यादिवाक्यजन्यः बोधः अखण्डार्थः। अत एव सर्वेषामुपनिषन्महावाक्यानां तात्पर्यमखण्डार्थे ब्रह्मणीति वेदान्तानामाशयः। आचार्यमधुसूदनसरस्वतीमहाभागैः अयमर्थः अद्वैतसिद्धौ मङ्गलाचरणे अपि "सत्यज्ञानसुखात्मकः श्रुतिशिखोत्था-खण्डधीगोचरः"[2] इत्यनेन प्रथितः।

सम्प्रति अखण्डार्थस्य स्वरूपं विचार्यते । "खडि भेदने"[3] इति धातोः खण्ड इति शब्दो निष्पन्नः। खण्डो नाम भेदः, विशेषः, गुण इत्यनर्थान्तरम्। न विद्यते खण्डो अस्मिन् तद् अखण्डम्। अभिन्नं निर्विशेषं निर्गुणं अद्वैतमिति पर्यायपदानि भवन्ति। ईदृशानि पदानि ब्रह्मणो विशेषणानि श्रुतिमस्तकवाक्येषु वारं वारं समाम्नातानि। तस्माद् ब्रह्मैव अखण्डमनन्तमपरिच्छिन्नमिति व्यवह्रियते। खण्डस्तु भेदः परिच्छेद इति यावत्। स च देशकालवस्तुभेदेन त्रिविधः। वस्तुतः परिच्छेदः सजातीयविजातीयस्वगतभेदरूपेण त्रिविधः। ब्रह्म त्रिविध-परिच्छेदशून्यत्वादखण्डमनन्तमिति। अत एव वेदान्तसारस्य मङ्गलाचरणे सदानन्दयतिना "अखण्डं सच्चिदानन्दं..."[4] इत्यनेन अयमेवार्थः उदीरितः।

---

1. छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७ ।
2. अद्वैतसिद्धिः मङ्गलाचरणम्।
3. पाणिनीयधातुपाठः १५८१।
4. वेदान्तसारस्य मङ्गलाचरणम्।

१.१ अखण्डार्थलक्षणम्–

तत्र अद्वैतवेदान्तिभिः द्वेधा अखण्डार्थलक्षणमुच्यते। तद्धि–

(१) अपर्यायशब्दानां संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वम्।

(२) अपर्यायशब्दानाम् एकप्रातिपदिकार्थमात्रप्रमापकत्वं वा अखण्डार्थत्वम्।

पञ्चपादिकाकृद्भिरपि – "पदानां परस्परानवच्छिन्नार्थानाम् अनन्याकाङ्क्षाणाम् अव्यतिरिक्तैकरसप्रातिपदिकार्थमात्रान्वयः"[5] इति अखण्डार्थलक्षणं प्रतिपादितम्। वाच्यतासम्बन्धेन परस्पराविशेषा-र्थानाम् अन्योन्यवाच्यवाचकानाम् अपर्यायानां वा अव्यतिरिक्तत्वाद् विशेषणीभूतेन पदार्थान्तरेण अविशेषितत्वाद्वा एकरसं पदार्थान्तर-संसर्गनैरपेक्ष्येण भासमानं यत्तस्य प्रातिपदिकार्थमात्रस्य च अन्वयोऽखण्डार्थत्वमिति तात्पर्यः। अस्याखण्डार्थस्य पदार्थवाक्यार्थ-भेदेन द्वैविध्यम्। अनन्यशेषाखण्डवाक्यार्थबोधजनकं वाक्यार्थनिष्ठम्, महावाक्यार्थबोधोपयोग्यखण्डवाक्यार्थबोधजनकपदार्थनिष्ठञ्च।

एकैकमपि इदं पुनः लौकिकवैदिकभेदेन द्विविधम्। तत्र "प्रकृष्टप्रकाशः चन्द्रः" इति लौकिकपदार्थनिष्ठम्। अनेन हि वाक्येन चन्द्रस्वरूपमात्रं बोध्यते। पदार्थनिष्ठं वैदिकमपि द्विधम् – तत्पदार्थनिष्ठं त्वंपदार्थनिष्ठञ्च। तत्र ब्रह्मस्वरूपमात्रबोधकं "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म"[6] इति वैदिकतत्पदार्थनिष्ठाखण्डार्थस्य उदाहरणम्। "योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः"[7] इति त्वम्पदार्थनिष्ठस्योदाहरणम्। एवं "सोऽयं देवदत्तः" इति लौकिकवाक्यार्थनिष्ठम्, "तत्त्वमसि"[8] इति वैदिकवाक्यार्थनिष्ठम्। एतद्रेखाचित्रेण अधस्तात् प्रस्तूयते–

---

5. पञ्चपादिका पृ. ३२३।
6. तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१।
7. बृहदारण्यकोपनिषत् ४.३.७।
8. छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७।

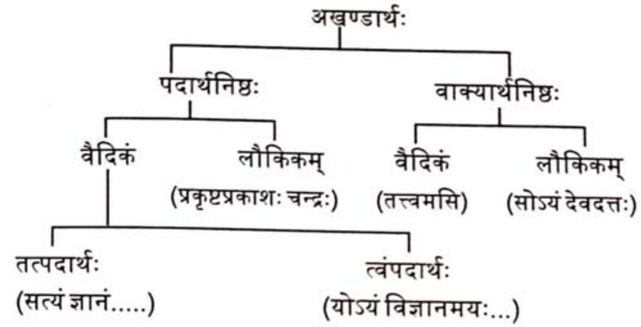

अखण्डार्थस्य प्रथमलक्षणे संसर्गपदेन पदवृत्तिस्मारितातिरिक्तं विवक्षितम्। तथा च अपर्यायशब्दानां पदवृत्तिस्मारितातिरिक्तागोचर-प्रमाजनकत्वम् आद्यलक्षणं पर्यवसितम्। न च "अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः" इति संयोगलक्षणे अतिव्याप्तिः, तस्य पदवृत्तिस्मारितत्वात्। नापि "द्विषदन्नं न भोक्तव्यम्" इत्येतत्परे "विषं भुङ्क्ष्व" इति वाक्ये अतिव्याप्तिः। तत्र अनिष्टसाधनत्वसंसर्गस्य पदवृत्त्यस्मारितस्य प्रतिपाद्यत्वात्। द्वितीये लक्षणे एकत्वं प्रातिपदिकार्थस्य एकधर्मावच्छेदेन वृत्तिविषयत्वम्, न तु एकमात्रव्यक्तित्वम्। तदुक्तं कल्पतरावपि–

अविशिष्टामपर्यायानेकशब्दप्रकाशितम्।
एकं वेदान्तनिष्णाता अखण्डं प्रतिपेदिरे ॥[9] इति।

"अपर्यायशब्दानां संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वम्[10]" इति चित्सुखाचार्याः। संसर्गपदेनात्र स्वघटकपदवृत्तिस्मारितातिरिक्तं सम्भू-

[9] वेदान्तकल्पतरुव्याख्या १.१.२।
[10] तत्त्वप्रदीपिका पृ. १९२।

यैकार्थप्रतिपादकत्वे सति अपर्यायानेकनामघटितत्वं च विवक्षितम्। तथा च सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वे सति अपर्यायानेकनाम- घटितत्वे सति स्वघटकपदवृत्तिस्मारितान्याविषयकप्रमाजनकत्वं वा अखण्डार्थत्व-मिति लक्षणं पर्यवसितम्। यथोक्तं तत्त्वप्रदीपिकायां चित्सुखाचार्यैः –

संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् ।
उक्ताऽखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता ॥[11] इति।

गिराम् अपर्यायशब्दानां या संसर्गानवगाहिनी संसर्गाविषयिणी वा सम्यग्धीः यथार्थज्ञानं तद्धेतुता तज्जनकता प्राचीनैः अखण्डार्थता उक्ता। अखण्डार्थस्य लघुभूतं लक्षणं तावद् गिराम् अपर्यायशब्दानां या तत्प्रातिपदिकार्थता, इयमखण्डार्थता इति। गिरां यः प्रातिपदिकार्थो नामार्थः तत्प्रातिपदिकार्थत्वं तस्य अखण्डार्थत्वम् इत्यर्थः। न च "गामानय" इत्यादिवाक्ये तत्प्रादिपदिकार्थत्वस्य सत्त्वात् अतिव्याप्ति-रिति वाच्यम्। प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वम् अखण्डार्थत्वम्। प्रातिपदि-कार्थो नाम शक्तिलक्षणान्यतराधीनज्ञानविषयः। तन्मात्रविषयत्वं च यद्यपि तदितराविषयज्ञानाजनकत्वे सति तद्विषयकज्ञानजनकत्वं तथापि तद्विषयकत्वांशविवक्षवैफल्या-च्छक्तिलक्षणान्यतरज्ञानविषया-तिरिक्ताविषयकत्वमखण्डार्थत्वमिति फलति। तथा च यस्माद्वाक्यात् प्रातिपदिकार्थ एव प्रतीयते, न तदन्यार्थः, तद्वाक्यं प्रातिपदिकार्थ-मात्रपरम्। "गामानय" इत्यादिवाक्यं न तथा। "तत्त्वमसि[12]" इति वाक्ये तु वाक्यघटकतत्त्वप्रातिपदवृत्त्या स्मारितस्य स्वरूपचैतन्य-मात्रस्य एव प्रमाजननात् पदवृत्तिस्मारितान्यस्य प्रमानुत्पादात् लक्षणसमन्वयः।

एवञ्च तत्त्वमस्यादिवाक्यम् अखण्डार्थनिष्ठम्

[11] तत्त्वप्रदीपिका पृ. १९२।
[12] छान्दोग्योपनिषत् ६.८.७।

आत्मस्वरूपमात्रनिष्ठं वा, अकार्यकारणद्रव्यमात्रनिष्ठत्वे सति समानाधिकरणत्वात् तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वात्, "सोऽयं देवदत्तः" इति वाक्यवद् इत्याद्यनुमानं च तत्त्वमस्यादिवाक्यानाम् अखण्डार्थत्वे प्रमाणम्। उक्तञ्च कल्पतरुकारैः –

उपाधिभेदभिन्नार्थो येनैकः प्रतिपाद्यते।
तदपि स्यादखण्डार्थं महत् कुम्भं यथा ॥[13] इति।

तथैव "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म[14]" इत्यादिवाक्यानाम् अखण्डार्थत्वे सत्यादिवाक्यम्, अखण्डार्थनिष्ठं लक्षणवाक्यत्वात् तन्मात्रप्रश्नोत्तर-त्वात्, प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः इति वाक्यवद् इत्यनुमानम् प्रमाणम्। "ब्रह्मविदाप्नोति परम्[15]" इति ज्ञेयतया ब्रह्मण एव निर्दिष्टत्वेन तन्मात्र- स्यैव बुभुत्सितत्वान्न तन्मात्रप्रश्नोत्तरत्वम् असिद्धम्। सत्यत्वादिविशिष्टं वाच्यं यद्यपि सखण्डम्, तथापि लक्ष्यम् अखण्डमेव, असत्यत्वादि- शङ्कानिवर्त्तनेन पदत्रयस्य सार्थक्यात्। लक्षणं हि क्वचिद्धर्मः, क्वचित्स्वरूपम्। यत्र धर्मः तत्र सखण्डार्थत्वेऽपि, यत्र स्वरूपं तत्र अखण्डार्थत्वेऽप न विरोधः।

वस्तुतः सर्वासु उपनिषत्सु अद्वितीयं ब्रह्मैव प्रतिपाद्यं तत्त्वम्। तत्र विधिरूपाणि प्रतिषेधरूपाणि च वाक्यानि श्रूयन्ते। उभयविधानामपि वाक्यानामेकवाक्यता विवक्षिताऽस्ति। तत्र "आनन्दादयः प्रधानस्य[16]" इत्यनेन विधिरूपाणाम्, "अक्षरधियां त्ववरोधः.....[17]" इत्यनेन प्रतिषेधरूपाणाञ्च एकवाक्यता विहिता। "तत्तु समन्वयात्[18]" इत्यनेन उभयविधानामपि वाक्यानामेकवाक्यता

[13] वेदान्तकल्पतरुव्याख्या पृ. १२३।
[14] तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१।
[15] तैत्तिरीयोपनिषत् २.१।
[16] ब्रह्मसूत्रम् ३.३.११।
[17] ब्रह्मसूत्रम् ३.३.३३।
[18] ब्रह्मसूत्रम् १.१.४।

सूत्रकृता सूचिता। प्रकृते "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म[19]" इति वाक्ये सत्यादीनि पदानि विशेषणानि। ब्रह्मपदं विशेष्यम्। तथा च सत्यं ब्रह्म, ज्ञानं ब्रह्म, अनन्तं ब्रह्मेति चान्वयः। विशेषणानां भेदेऽपि विशेष्ये अखण्डे ब्रह्मणि अभेदः सिध्यति। यतः श्रुतिः अनेकाकारं ब्रह्म न प्रतिपिपादयिषति। "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म[20]", "एकधैवानुद्रष्टव्यम्[21]" इत्यादिवचननिचय-प्रामाण्यात्। सति चैवं भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकानाम् एतेषां पदानाम् एकब्रह्मप्रातिपदिकस्वरूपे पर्यवसानादखण्डार्थलक्षण- मत्र समन्वेति। तथा हि –

सत्यं ब्रह्म – सत्यमिति विशेषणं असत्याद् ब्रह्म व्यावर्तयति। यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति तत् सत्यम्। त्रिकालाबाध्यत्वं सत्यत्वम्। ब्रह्ममात्रं त्रिकालाबाध्यं सत्यम्। सत्यत्वधर्मविशिष्टं ब्रह्मेति कल्पने अनन्तपदेन विरोधो धर्मधर्मिभावाद्वस्तुतो भेदप्रसक्तिः। अतः ब्रह्मव्यतिरिक्तं सर्वम् असत्यमनृतं मिथ्येति यावत्। तस्माद् असत्यं न ब्रह्म इति पर्यवसितार्थमादाय सत्यं ब्रह्म इत्युक्तम्।

ज्ञानं ब्रह्म – ज्ञानं नाम ज्ञप्तिः, भावसाधनो हि ज्ञानशब्दः। कर्तृकरणादिव्युत्पत्तिपक्षे अनन्तपदेन सह विरोधः। अतोऽज्ञाना-दचेतनाद्व्यावृतये ज्ञप्तिवाची ज्ञानशब्द आदर्तव्यः। अज्ञानं न ब्रह्म इति पर्यवसितार्थमादाय ज्ञानं ब्रह्म इत्युक्तम्। ज्ञानपदं चेतनपरं तस्माच्चेतनं ब्रह्म इति फलितार्थः।

अनन्तं ब्रह्म – अनन्तपदं प्रतिषेधरूपम्। देशकालवस्तुरूपं त्रिविधमपि अन्तवत्त्वं वारयति। तस्मात् साक्षाद् ब्रह्मस्वरूपपरम्। न तु तात्पर्यतः। अनन्तं नाम निरतिशयव्यापकं ब्रह्म इत्यर्थः।

[19] तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१।
[20] छान्दोग्योपनिषत् ६.२.१।
[21] बृहदारण्यकोपनिषत् ४.४.२०।

एते सत्यत्वादयो धर्मा ब्रह्मस्वरूपा एव, न ब्रह्मणो भिन्नाः। नापि परस्परं परमार्थरूपेण भिन्नाश्च। केवलं कल्पितबौद्धिकवृत्तिभेदेन भिना इव प्रतिभासन्ते। तदुक्तं पञ्चपादिकायाम्—

आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्माः।
अपृथक्त्वेऽपि चैतन्यात् पृथगिवावभासन्ते ॥[22] इति।

अपि च सङ्क्षेपशारीरकेऽपि –

सत्येप्यस्ति ज्ञानता ज्ञानतायाम् । सत्यत्वं च स्पष्टमस्त्येव तद्वत् ॥ आनन्दत्वे ज्ञानता ज्ञानतायाम्, आनन्दत्वं विद्यते निर्विशङ्कम् ॥ आनन्दत्वे सत्यता सत्यतायाम् आनन्दत्वं निर्विवादं प्रसिद्धम् ॥ सत्यप्येवं नातिरेवावकाशः पूर्ण तत्वे सत्यसौख्योपपत्तेः ॥[23]

इत्यादिपद्यैः सत्यत्वादीनाम् अपृथक्त्वं प्रावाचि। तथा च मायाप्रयुक्तनानाकारनिवृत्तिद्वारा अखण्डब्रह्मस्वरूपमात्रप्रतिपादने तात्पर्यवन्ति सत्यादीनि पदानि। अतः वृत्तिकाले अनेकाकारं ज्ञानं समुत्पाद्य तात्पर्यतः अखण्डं ब्रह्मस्वरूपं प्रत्यगभिन्नं अनुभावयन्ति। यथा लोके प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्रः इत्यत्र प्रकृष्टपदेन अप्रकृष्टानां खद्योतादीनां, प्रकाशपदेन अप्रकाशात्मकान्धकारस्य च व्यावृत्तिः क्रियते, तथैव "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म[24]" इति वाक्यम् अनृतजडदुःख-भ्रान्तिनिवृत्तिद्वारा लक्ष्ये ब्रह्मणि पर्यवस्यति। यदाहुः तैत्तिरीयभाष्य-वार्तिके वार्तिककाराः–

प्रतिपद्यपदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः ।
पश्चादभावं जानाति वध्यघातकवत्पदात् ॥

[22] पञ्चपादिका २३।
[23] सङ्क्षेपशारीरकम् १.१८६-१८८।
[24] तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१।

शब्दात्प्रतीयते तावत्सङ्गतिर्धर्मधर्मिणोः ।
मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृतः ॥
तत्रानन्तोऽन्तवद्वस्तु व्यावृत्यैव विशेषणम् ।
तद्विरोध्यर्थसन्त्यागः सामर्थ्यात् स्यान्न शब्दतः॥[25] इति।

यथा मूषकविभूषितां भूमिं दृष्ट्वा मार्जाराभावो निश्चीयते एवं सत्यादिपदश्रवणात् अनन्तपदसान्निध्यात् असत्यादिस्वरूपं न ब्रह्मेति अर्थाद् इतरव्यावृत्तिः सम्पद्यते। तस्मात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म[26]" इति लक्षणवाक्यम् अखण्डार्थपरम्, संसर्गागोचरं प्रमाजनकमिति सिद्धम्।

एतावता पदनिष्ठाखण्डार्थस्वरूपं विवेचितम्। इदानीं वाक्यनिष्ठाखण्डार्थं तत्स्वरूपं च समासेन विव्रियते। तत्र लौकिकं वाक्यं सोऽयं देवदत्तः इति। वैदिकं वाक्यं तत्त्वमसि इत्यादिकम्। उभयोरपि अखण्डार्थरूपः शाब्दबोधः समान एव। लौकिकवाक्ये अखण्डं देवदत्तस्वरूपं विवक्षितम्। वैदिके अखण्डं चैतन्यस्वरूपं विवक्षितम्। तस्माद्वेदान्तग्रन्थेषु सर्वत्र तत्त्वमसिवाक्यनिरूपणावसरे सोऽयं देवदत्त, सोऽयं पुमान् इत्यादिवाक्यमेव वेदान्ताचार्या दृष्टान्तीचक्रुः। अत्र वाक्यद्वयेऽपि सम्बन्धत्रयेण अखण्डार्थबोधो भवतीति प्राचाम् अभिप्रायः। तत्र सम्बन्धत्रयं नाम –

(१) पदयोः सामानाधिकरण्यम् ।

(२) पदार्थयोः विशेष्यविशेषणभावः ।

(३) स्वरूपयोः लक्ष्यलक्षणभावश्चेति ।

तथा चोक्तं नैष्कर्म्यसिद्धौ –

[25] तैत्तिरीयोपनिषद्वार्तिकम् २.१.६६-६८।
[26] तैत्तिरीयोपनिषत् २.१.१।

सामानाधिकरण्यञ्च विशेषणविशेष्यता ।
लक्ष्यलक्षणसम्बन्धः पदार्थः प्रत्यगात्मनाम् ॥ [27] इति।

१.२ सामानाधिकरण्यम्–

तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तकयोः पदयोः एकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यम्। तच्चतुर्विधम्–

(१) अभेदे सामानाधिकरण्यम् – "सोऽयं देवदत्तः", "तत्त्वमसि" इत्युदाहरणम्।

(२) अध्यासे सामानाधिकरण्यम् – अयं सर्पः, इदं रजतमित्युदाहरणम्।

(३) बाधायां सामानाधिकरण्यम् – यश्चौरः स स्थाणुः, अहं ब्रह्मास्मि इत्युदाहरणम्।

(४) विशेषणविशेष्यभावे सामानाधिकरण्यम् – नीलमुत्पलम्, सत्यकाम इत्युदाहरणम्।

प्रकृते "सोऽयं देवदत्तः", "तत्त्वमसि" इति वाक्ये च अभेदेन सामानाधिकरण्यं विवक्षितम्। तथा च "सोऽयं देवदत्तः" इति वाक्ये "सः" इति तत्पदस्य तत्कालतद्देशवैशिष्ट्यं प्रवृत्तिनिमित्तम्, एतत्कालैतद्देशवैशिष्ट्यम् "अयम्" इति पदस्य प्रवृत्तिनिमित्तम्, तयोः भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः सोऽयं शब्दयोः एकस्मिन् देवदत्तपिण्डे तात्पर्यसम्बन्धः सामानाधिकरण्यमित्यर्थः। तथैव तत्त्वमसीति वाक्येऽपि परोक्षत्वसर्वज्ञत्वादिवैशिष्ट्यं तत्पदप्रवृत्तिनिमित्तम्, अपरोक्षत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिवैशिष्ट्यं त्वंपदप्रवृत्तिनिमित्तम्। तथा च भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तयोः तत्त्वंपदयोः असीति पदेन एकस्मिन् शुद्धे चैतन्ये तात्पर्य-

[27] नैष्कर्म्यसिद्धिः ३.३।

बोधनात् सामानाधिकरण्येन दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः अखण्डार्थपरत्वं समानम्।

१.३ विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धः–

पदार्थयोः विशेषणविशेष्यभावसम्बन्धेन अखण्डार्थस्तु एवं भवति— व्यावर्तकं विशेषणम्, व्यावर्त्यं विशेष्यम्। सोऽयं देवदत्त इति वाक्ये अयमेव सः नान्यः, स एवायं नान्यः इत्येवं प्रतीतिर्भवति। अर्थाद् एतद्देशकालसम्बन्धविशिष्टो देवदत्तपिण्डः, तद्देशकालविशिष्टाद् देवदत्तपिण्डाद्भिन्नो न इति यदा प्रतीयते, तदा तच्छब्दार्थस्य अयंशब्दवाच्यार्थनिष्ठभेदव्यावर्तकतया विशेषणत्वम्, अयंशब्दार्थस्य व्यावर्त्यत्वाद् विशेष्यत्वम्। यदा च स इति तच्छब्दवाच्याद् एतत्कालैतद्देशसम्बन्धविशिष्टाद् अस्मात् देवदत्तपिण्डात् न भिद्यत इति यदा प्रतीयते, तदा अयंशब्दवाच्यस्य तच्छब्दार्थनिष्ठभेदव्यावर्तकतया विशेषणत्वम्, तच्छब्दार्थस्य व्यावर्त्यत्वाद् विशेष्यत्वम्। तथा च "अयमेव सः", "स एवायम्" इत्यन्योन्यभेदव्यावर्तकतया सोऽयं शब्दार्थयोः परस्परं विशेषणविशेष्यभावः इत्यर्थः।

एवं तत्त्वमसीति वाक्येऽपि व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकभावसम्बन्धेन अखण्डार्थबोधो भविष्यति। तथा हि त्वंपदवाच्यं यदपरोक्षत्वकिञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यं तत्पदवाच्यात् सर्वज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यान्न भिद्यत इति यदा प्रतीयते तदा तच्छब्दार्थस्य त्वंपदार्थनिष्ठभेदव्यावर्तकतया विशेषणत्वम्, त्वंपदार्थस्य व्यावर्त्यत्वाद् विशेष्यत्वम्। तथा च तत्पदवाच्यं यत्सर्वज्ञत्वादि-विशिष्टचैतन्यं तत् त्वंपदवाच्यात् किञ्चिज्ज्ञत्वादिविशिष्टचैतन्यान्न भिद्यत इति यदा प्रतीयते तदा त्वंपदार्थस्य तत्पदार्थनिष्ठभेद-व्यावर्तकत्वेन विशेषणत्वं तत्पदार्थस्य व्यावर्त्यत्वेन विशेष्यत्वम्। तथा च "त्वं तदसि", "तत्त्वमसि" इति तत्त्वंपदार्थयोः परस्परव्यावर्तकत्वेन परस्परविशेषणविशेष्यभावेन तत्त्वंपदयोरभेदो बुध्यते। अयमभेदोऽखण्डार्थस्वरूपो मुख्याभेदत्वात्।

१.४ लक्ष्यलक्षणभावसम्बन्धः–

असाधारणधर्मप्रतिपादकं वाक्यं लक्षणम्, तत्प्रतिपाद्यम् अविशिष्टं वस्तु लक्ष्यम्। मुख्यार्थबाधे लक्षणा प्रवर्तते। सा च जहल्लक्षणा, अजहल्लक्षणा, जहदजहल्लक्षणा इति भेदेन त्रिधा प्रपञ्चितं वेदान्तशास्त्रे। प्रकृते जहदजहल्लक्षणा दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सम्मता। तथा च सोऽयं देवदत्तः इत्यस्मिन् वाक्ये सोऽयं देवदत्त इत्यत्र परस्परविरुद्धदेशकालवैशिष्ट्यबोधकयोः सोऽयं पदयोः अभेदः प्रत्यक्षप्रमाणबाधितः। तत्रापि न सर्वात्मना विरोधः, देवदत्तस्वरूपस्य उभयत्र समानत्वात्। भागशः विरोधे सर्वात्मना परित्यागो न युज्यते। तस्मादभेदानुभवविरोधात् स इति तत्पदेन परोक्षदेशकालवैशिष्ट्यं परित्यज्य देवदत्तस्वरूपमात्रं परिगृह्यते। एवम् "अयम्" इति एतत्पदेन अपरोक्षदेशकालवैशिष्ट्यं विहाय देवदत्तस्वरूपमात्रं स्वीक्रियते। तथा च सोऽयं पदयोः अविरुद्धदेवदत्तस्वरूपमात्रेण अभेदो अभ्युपगम्यते। अत्र देवदत्तपिण्डतद्वाचकपदयोः लक्ष्यलक्षण-भावसम्बन्धः। अखण्डं देवदत्तस्वरूपमात्रम् अनेन सम्बन्धेन अवगम्यते तस्मादिदं वाक्यमखण्डार्थपरम्।

दार्ष्टान्तिके लक्षणसमन्वयं पश्यामः – तत्त्वमसि वाक्येऽपि सर्वज्ञासर्वज्ञत्वपरोक्षत्वा-परोक्षत्वसंसारित्वासंसारित्वरूपादिपरस्पर-विरुद्धधर्मविशिष्टयोः जीवेश्वरयोरभेदाभ्युपगमे प्रत्यक्षादिप्रमाणबाधः। षड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेता अद्वैतश्रुतिरपि अन्यथा नेतुं न शक्या। तस्मात् सर्वात्मना परित्यागो वा स्वकारो वा कर्तुमशक्यम्। तथा च जहदजहल्लक्षणैव शरणीकरणीया। प्रमाणान्तरविरोधपरिजिहीर्षया तत्पदेन सर्वज्ञत्वादिवैशिष्ट्यं विहाय चैतन्यस्वरूपमात्रं स्वीक्रियते। एवमेव त्वंपदेनापि किञ्चिज्ज्ञत्वादिकं विहाय चैतन्यमत्र गृह्यते। सति चैवं चैतन्यस्वरूपमात्र-लक्ष्ययोः अभेदः सुलभः। औपनिषत्तत्वविद्भिः सत्तायास्त्रैविध्यमभ्युपगम्य ब्रह्मात्मैक्यस्य पारमार्थिकत्वं व्यव-स्थापितमस्ति। प्रमाणप्रमेयव्यवहारस्य व्यावहारिकसत्यत्वं ब्रह्मज्ञान-बाध्यत्वं कल्प्यते। शुक्तिरजतादीनां प्रातिभासिकत्वं सत्त्वमिति न केनापि प्रमाणेन विरुध्यते। श्रुतिराशयोऽपि सामञ्जस्यमुपैति।

एवंप्रकारेण तत्त्वमस्यादिवाक्येषु भागशः परित्यागेन अविरुद्धांशास्य स्वीकारेण अखण्डार्थपरत्वनिरूपणं भागत्यागलक्षणा इति प्राज्ञाः प्राहुः। तदुक्तम् –

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु लक्षणा भागलक्षणा।
सोऽयमित्यादिवाक्यस्थपदयोरिव नापरा ॥[28] इति।

एवं प्रदर्शिततरीत्या अन्येषां महावाक्यानां लौकिकवाक्यानाञ्च संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वरूपम् अखण्डार्थत्वलक्षणं योजनीयम्।

एतच्च सम्बन्धत्रयं न परस्परस्वातन्त्र्येण, अपि तु मिलित्वा अखण्डार्थं बोधयति। तत्र प्रथमतः सामानाधिकरण्यज्ञानम्, तदनु विशेषणविशेष्यज्ञानम्, ततो लक्षणया विरोधनाशे सति अखण्डार्थो भासते इति क्रम्। तथा चोक्तं सङ्क्षेपशारीरके –

सामानाधिकरण्यमत्र भवति प्राथम्यभागन्वयः
पश्चादेव विशेषणेतरतया पश्चाद्विरोधोद्भवः।
उत्पन्ने च विरोध एकरसके वस्तुन्यखण्डात्मके
सर्वैरेव ततः पदैरयमिह ज्ञेयः क्रमः सूरिभिः॥[29] इति।

प्रथमं पदयोः समानविभक्तिकत्वनिश्चयः। अयमेव तात्पर्यविषयशाब्दबोधं प्रति प्रयोजकः। ततः भिन्नधर्मविशिष्टयोः अभेदज्ञानम्। ततः तादृशाभेदज्ञानस्य अप्रमात्वनिश्चयेन तात्पर्याविषयत्वज्ञानम्। ततः निर्विशेषचैतन्याखण्डार्थबोधः इति शम्॥

आकरग्रन्थाः

- अद्वैतसिद्धिः, मधुसूदनसरस्वतीविरचिता, सम्पादकः – अनन्तकृष्णशास्त्री, निर्णयसागरप्रेस् बॉम्बे, १९३७
- छान्दोग्योपनिषत् – शाङ्करभाष्यसहिता, गीताप्रेस्-गोरखपुरम्, १९५६

[28] पञ्चदशी ७.७४।

[29] सङ्क्षेपशारीरकम् १.१८९१।

- तत्त्वप्रदीपिका, चित्सुखाचार्यविरचिता, सम्पादकः पण्डितः रघुनाथकाशीनाथशास्त्री, निर्णयसागरप्रेस् बॉम्बे, १९३१
- तैत्तिरीयोपनिषत् – शाङ्करभाष्यसहिता, सम्पादकः – दिनकरविष्णुः गोखले, गुजरातीप्रिंटिंग्-प्रेस्, बॉम्बे, १९१४
- तैत्तिरीयोपनिषद्वार्तिकम्, सुरेश्वराचार्यविरचितम्, आनन्दाश्रममुद्रणालयः, पूणे, १९११
- नैष्कर्म्यसिद्धिः, सुरेश्वराचार्यविरचिताः, सम्पादकः – कर्नल् जी. ए. जैकब्, गवर्नमेंट्-सेण्ट्रल्-बुक्-डिपो, बॉम्बे, १८९१
- पञ्चदशी, विद्यारण्यस्वामिविरचिता, सम्पादकः – वासुदेवशर्मा पणशीकरः, निर्णयसागरप्रेस् बॉम्बे, १९१८
- पञ्चपादिका, पद्मपादाचार्यविरचिता, सम्पादकः – वेङ्कटरमैया, प्राच्यविद्यामन्दिरम्, बड़ौदा, १९४८
- बृहदारण्यकोपनिषत् – शाङ्करभाष्यसहिता, गीताप्रेस्-गोरखपुरम्, १९५५
- ब्रह्मसूत्रशाङ्करभाष्यम् (परिमलकल्पतरुभामतीव्याख्योपेतम्), सम्पादकः – अनन्तकृष्णशास्त्री, निर्णयसागरप्रेस् बॉम्बे, १९३८
- वेदान्तसारः, सदानन्दयतिविरचितः, सम्पादकः – कर्नल् जी. ए. जैकब्, निर्णयसागरप्रेस् बॉम्बे, १९३४
- सङ्क्षेपशारीरकम्, सर्वज्ञात्ममुनिविरचितम्, सम्पादकः – भाऊशास्त्री वझे, चौखम्बा-संस्कृत-सीरीज्-ऑफिस्, वाराणसी, १९४८

***